

Francia-magyar szótárak és műfordítás (1989-2009)

Budapest, 2009. november 16-18.

Bánki Ágnes – Lukács Éva
E-mail: agnesbanki@gmail.com

2009. november 16. és 18. között az ELTE Egyetemközi Francia Központja (CIEF) és a Magyar Műfordítók Egyesülete (MEGY) magyar nyelvű konferenciát rendezett Budapesten, a Trefort-kertben *Francia–magyar szótárak és műfordítás (1989–2009)* címmel. A két főszervező a CIEF igazgatója, Szabó Dávid és a MEGY tagja, Lőrinszky Ildikó volt. A konferencia céljával azt tűzték ki, hogy az elmúlt húsz évben Magyarországon megjelent francia műfordításokról és kétnyelvű francia–magyar szótárakról párbeszédet kezdeményezzen, mind az elméleti, mind a gyakorlati kérdéseket áttekintve, műfordítók, lexikográfusok és könyvkiadók bevonásával.

A háromnapos konferenciát Dezső Tamás, az ELTE BTK dékánja nyitotta meg, majd Frédéric Rauser, az eseményt támogató Budapesti Francia Intézet oktatási együttműködési attaséja köszöntötte a résztvevőket és a hallgatóságot. Elmondta, hogy a Francia Intézet munkatársai is úgy érzik, időszerű lenne áttekinteni a francia fordítás helyzetét, és egyúttal felmérni, milyen nagy hiányosságok vannak e téren, mely fontos francia művek nincsenek még lefordítva. Kiemelte, hogy a konferencia tematikája is jól illeszkedik ehhez a törekvéshez.

Az első nap előadásai elsősorban a műfordítással kapcsolatos általános és konkrét kérdéseket járták körül. Szávai János *Lehet-e (Céline-t) fordítani?* című előadása a fordítói kompromisszum kérdéséből kiindulva mutatta be, milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a Céline-regények fordítójaként. Louis-Ferdinand Céline, a XX. század egyik legmeghatározóbb és legvitatottabb francia írója antiretorikus szövegvilágot teremtett, kimozdította az alanyt a francia mondatokban megszokott helyéről, és beemelte a köznapi beszédmódot és az argót korának irodalmi nyelvébe. Céline-t fordítani mindezek mellett nemcsak a neologizmusok és argó kifejezések sokasága miatt nehéz feladat, de a céline-i mondat dzsesszes hullámváza szintén komoly kihívás elé állítja a fordítót.

A szleng, az argó azonban nemcsak konkrét fordítási nehézségként, hanem fontos lexikográfiai problémaként is felmerül. Szabó Dávid előadásában először is tisztázta a nemsztenderd nyelvhasználat különböző típusait (ezek között megkülönböztetünk csoportnyelveket – ide tartozik a szleng is –, „városi népnyelvet”, különböző stílusokat és nyelvi regisztereket), majd összehasonlította a speciális szlengszótárak és az általános kétnyelvű szótárak szleng kifejezéseinek szócikkeit, statisztikai adatok és konkrét példák alapján. Ebből kiderült, hogy a kétféle típusú (a speciális szleng- és az általános kétnyelvű) szótárak ekvivalenciái között milyen különbségek figyelhetők meg. Az előadás rávilágított

az autentikus korpuszgyűjtés fontosságára is, amelyben a szociolingvisztikai módszerek mellett egyre nagyobb teret nyer az internet.

Az irodalomban előforduló beszélt nyelvi jelenségek kérdését érintette Kovács Ilona előadása is, aki Casanova *Emlékiratainak* Jean Laforgue-féle át-dolgozását mutatta be. Mindamellet, hogy Laforgue fontos tartalmi elemeket hagyott ki és írt át, illetve a saját politikai nézeteinek megfelelően jakobinust csinált az egyébként forradalomellenes Casanovából, a mű eredeti stílusát is meghamisította azáltal, hogy a hanyagságokat, az italianizmusokat, a tudatosan anekdotázó hangot is megszüntette. Casanova célja ugyanis az volt, hogy a beszélt nyelvi fordulatokat áttegye írott formába, vagyis az élőbeszéd hanyagságait és ritmusát akarta visszaadni emlékirataiban.

A konferencia résztvevői nemcsak korábbi, hanem több, jelenleg még készülőben lévő műfordításból is ízelítőt kaphattak. Gulyás Adrienn igazi műhelytitkokat osztott meg jelenlegi nagy munkájával, François Rabelais *Pantagruelhéval* kapcsolatban. A XVI. századi szöveg fordítása során a korabeli jelentést tartalmazó források hiánya mellett nagy kihívást jelent nemcsak a jellegzetes rabelais-i stílus visszaadása, hanem a nyelvi humor sokrétű megjelenését tekintve például a halandszázó szövegek is, vagy például a francia-latin makarónnyelven elhangzó részletek, csakúgy mint a szójátékok és a beszélő nevek fordítása, amelyekre az előadó igazán frappáns megoldásokat mutatott be.

Épp ennek az ellenkezője volt Hahner Péter történész előadásának célja: a fordítóknak szóló jó tanácsait kevésbé frappáns, sőt, megmosolyogtatóan hibás fordítói megoldásokkal tette érzékletessé. Egy történelmi kézikönyv korábban lefordított passzusaiból ékes példákat gyűjtött össze arra, hogy milyen csapdát jelenthetnek a fordításban a „hamis barátok” és az adott szakterülethez való hozzá nem értés. Az előadó arra hívta fel a figyelmet, hogy nemcsak a történelmi fogalmaknak és a földrajzi neveknek kell pontosan utánanézni, de a szöveg fölösleges díszítésétől, jelzőkkel való túlzásfoglalásától is érdemes tartózkodni.

Lackfi János előadásának középpontjában az az izgalmas kérdés állt, hogy vajon hogyan befolyásolja a megváltoztatott szerkezet a jelentést. Sáfárkodhat-e büntetlenül a fordító az eredeti mondathatárokkal? Az előadó hangsúlyozta, hogy nem szabad az eredeti szöveget szentnek és sérthetetlennek tekinteni, azonban arról sem szabad megfeledkezni, hogy a szöveg struktúrája is jelentést hordoz. Az eredeti mű szerkezete és a szabatosító elemek egyensúlya éppen olyan meghatározó, mint – az előadó címadó metaforájával élve – a jó bejgliben a tésztáé és a tölteléké.

Akár ez a szó – a bejgli – is elindíthatta volna a következő előadást. Joëlle Dufeuilly, számos magyar mű francia fordítója ugyanis a kulturális referenciák átadásának nehézségéről beszélt külföldön is sikeres magyar szerzők (Esterházy Péter, Dragomán György) olyan könyvei alapján, amelyeket ő maga fordított. Amíg az eredeti szövegben a különböző referenciák a közös emlékek előhívásával egyfajta cinkosságot teremtenek az olvasóval, addig az idegen nyelvű fordításoknál az olvasó könnyen kívülállónak érezheti magát, ha nem válik világossá számára az utalás értelme. Bár számos ellenpéldát láttunk, mégis előfordulhat, hogy minden lábjegyzet és fordítói lelemény ellenére sem sikerül

ezzel a problémával megbirkózni, és az eredeti atmoszférát közvetíteni. Ilyenkor pedig talán az a legjobb, ha bölcsen belátjuk: néhány mű – bizonyos szempontból legalábbis – megoszthatatlan kincs.

Bár a nyelvi megújulás, a jelentésbeli változások mindenkit érintenek, mégis állíthatjuk, hogy a lexikográfusnak és a fordítónak különösen naprakésznek kell lennie, ahogy ez a második napon elhangzott előadásokból is kiderült. Bárdosi Vilmos nagyon gazdag, részben újkeletű, részben már létező, ám jelentésváltozáson keresztülment példaanyag segítségével mutatta be, milyen tendenciák gazdagítják jelenleg a francia nyelvet, illetve mennyire vannak ezek jelen a lexikográfiában. Az újonnan keletkezett kifejezések háttérben leggyakrabban a körülöttünk lezajló változások, az újabb fogalmak (pl. bankkártya, „lengyel vízvezetékcsatlakozó”) megjelenése állnak. A jelentésváltozás esetében pedig a már meglévő, ismert kifejezések kognitív jelentéstartalma bővül.

A szókincs bővülésének áttekintése után Csúry István előadása más szempontból kapcsolódott a lexikográfiához: azt vizsgálta meg, hogy a különböző francia–magyar szótárak szócikkeikben hogyan tüntetik fel a konnektorokat, vagyis a szöveg koherenciaviszonyainak jelölőit – ilyenek például a *mais* ’de’, a *quand même* ’mégis’, vagy a *malheureusement* ’sajnos’. A szócikkekből nem mindig tűnik ki, hogy ezek a jelölők sajátos kategóriát alkothatnak, és önálló lexikai egységeknek tekinthetők, ahogyan az sem világos minden esetben, hogy milyen feltételekkel, hogyan használhatók a szövegben.

Tillinger Gábor előadásában nemcsak a francia–magyar kétnyelvű szótárakat hasonlította össze „használhatóságuk” (a szócikkek felépítése) és „hasznosságuk” (a példaanyaguk gazdagsága, illetve az ekvivalenciák helyessége) alapján, hanem több más európai kétnyelvű francia szótárt is bevont a vizsgálatba: pl. angol, dán, norvég, svéd, katalán szótárakat, valamint egyes franciaországi regionális nyelvekét, mint a gallo, a frankoprovenszál, vagy az észak-okcitan. Noha a francia–dán szótár vitathatatlanul a legtöbb címszót és ekvivalenciát tartalmazó kétnyelvű francia szótár, a szócikkek szerkezeti felépítése és a példaanyag szempontjából a mai francia–magyar szótárak egyértelműen a legjobb és legáttekinthetőbb kétnyelvű francia szótárak közé sorolhatók. Az előadást gasztronómiai szócikkek vizsgálata zárta, amelyből kitűnt, hogy ezek esetében – néha a régióként sokszor eltérő megnevezések miatt is – előfordulnak pontatlanságok és hiányosságok.

Órsi Tibor az anglicizmusokkal kapcsolatos jelenségekről tartotta előadását, amelyből kiderült, hogy az utóbbi időben a francia nyelvben is sok anglicizmus jelent meg, különösen a sajtónyelvben, ezzel párhuzamosan pedig sok angol végződésű ánglicizmus is elterjedt. Mindkét típusú kifejezés azonban gyakran olyan hamar tűnik el, mint amilyen gyorsan divatossá vált. Éppen ezért a szótárak szerkesztői jellemzően nem olyan ütemben veszik fel a szócikkeik közé ezen szavakat, mint ahogyan azok széles körben használatossá válnak, az anglicizmusok integrálódása tehát hosszabb folyamat – amely sokszor a szó-társzerkesztők nyitottságán is múlik.

Thierry Fouilleul a TRADOBS-projektről számolt be, amelyet az Egyetemközi Francia Központ felkérésére készít az elmúlt húsz évben megjelent francia fordításokról. Előadásában a 2008 augusztusáig publikált fordítások

alapján a legtöbbször kiadott francia szerzőket vette számba, és azt, hogy kik a „nagy vesztesek”. Érdekesség, hogy ezen a listán a XIX. század előtti szerzők közül csak Villon, Molière és Voltaire szerepel. A XIX. és XX. századi szerzőket tekintve a lista általában tükrözi a francia irodalmi kánon(oka)t, bár olyan művek is előfordulnak rajta, amelyek Franciaországban napjainkra már sokat veszítettek népszerűségükből. Az azonban valószínűleg nem meglepő, hogy a listán előkelő helyen találhatjuk Jules Verne, Robert Merle, Alexandre Dumas, Georges Simenon, Antoine de Saint-Exupéry és Guy de Maupassant műveit.

N. Kiss Zsuzsanna szerkesztői és fordítói tapasztalatairól számolt be előadásában, amelyben a könyvpiac változásait is áttekintette. Manapság nehezebb a szerkesztő feladata a könyvek kiválasztásakor, hiszen nagyon fontossá váltak a piaci érdekek, egy könyv várható sikerét azonban nagyon nehéz előre megbecsülni. Korábban évente mindössze két kiemelt időszak volt a könyvkiadásban, a könyvhét és a karácsonyi vásár, ám ma már a könyvfesztivál is fontos eseményé nőtte ki magát, a könyvkiadást pedig szinte áttekinthetlenné vált.

Seregi Tamás a filozófiai szakszövegek fordításában felmerülő speciális problémákat tekintette át. A filozófiai szakszövegek esetében különösen fontosnak tartja a fogalmak kérdését, hiszen Deleuze szavaival élve a filozófia nem más, mint fogalmak teremtése. Nemcsak a fogalmak pontos ismerete és megértése, illetve az újabb fogalmak magyarázása a szakfordító feladata, hanem el kell kerülnie a túlzott értelmezést is, hiszen ezzel az eredeti szövegben nyitva hagyott kérdések leegyszerűsödnek.

Egy fordítás milyensége nem csupán az eredeti mű, hanem szerzője megítéléséhez is nagyban hozzájárul – ezt a képet azonban befolyásolhatja a fordítóról alkotott vélemény is. Gorilovics Tivadar előadásában konkrét példákkal illusztrálta, miért volt felelőtlenség a kiváló stilisztá, Illés Endre *Vén Európa*-fordítását évtizedeken keresztül érintetlenül hagyni. A Szépirodalmi Kiadó néhai igazgatójának a legelső fordítása volt Roger Martin du Gard könyve, amely számos fordítási hibája ellenére is hosszú éveken keresztül bizalmat kapott a fordító személye miatt.

A francia csupán az egyik „munkanyelve” volt Képes Gézának, akinek nevéhez több mint harminc kötetnyi műfordítás köthető. Lánya, Képes Júlia emlékezett meg a száz éve született műfordítóról, aki Izlandtól Japánig tágitotta ki a magyarul is olvasható világirodalmat. Képes Géza a latin, az angol és a francia mellett több finnugor nyelvből s egyebek között bolgár, arab és újgörög nyelvből is fordított, de még idősebb korában is belefogott újabb nyelvek tanulásába.

Talán elsőre nem is gondolná az ember, mégis könnyű belátni: a már említett ekvivalencia és szerkezeti sajátosságok mellett igen fontos tényező, hogy az eredeti és a fordított mű tipográfiai megoldásai mennyiben egyeznek vagy különböznek. Róhrig Eszter ebből a szempontból vette górcső alá Pór Judit *Bovaryné*-fordítását. Példáival rámutatott, hogy a tipográfiai jeleknek valóban jelentésteremtő erejük van Flaubert-nél, ám a fordító önkényesen, következtelenül bánt velük, és ezek a pontatlanságok a fordítás újabb kiadásaiban is rendre megmaradtak.

A konferencián a fordíthatóság-fordíthatatlanság kérdése többször is, több fordítás vagy szerző kapcsán előkerült. Előadásában Tellér Gyula Stéphane Mallarmé *Kockadobás* c. kötetének olyan különlegességeire hívta fel a figyelmet, amelyek a fordítás során nagyban megnehezítették dolgát. A nyelv átadása vajmi kevés: egyrészt a többjelentésű szavakon alapuló nyelvi játékot, másfelől Mallarmé vizualitását, utalásrendszerét, egész ars poeticáját kell átmenteni egy-egy versben.

Sepsi Enikő szintén a fordíthatóság kérdését járta körül, ő azonban a kortárs francia költészet (különösen Yves Bonnefoy és Jean-Michel Maulpoix művei) kapcsán. Egyebek között azt a problémát emelte ki, amely több előadásban is megjelent: nagyon nehéz összhangot találni a magyar és a francia irodalmi hagyományok között, egyes szerzőket, jelenségeket szinte lehetetlen bárkivel, bármivel is egyértelműen rokonítani, párhuzamba állítani, így a műfordítóra nem kisebb feladat hárul, mint egy mindaddig nem létező hang megteremtése.

Kiss Sándor a fordítás nehézségeit a nyelvi rendszer kérdésének szempontjából tekintette át, szépirodalmi példákkal illusztrálva előadását. A nyelvi rendszerek, csakúgy mint a nyelvi jelek, önkényesek. Ebből adódóan a világot a különböző nyelvek más-más módon fejezik ki, bontják fel. A dolgokat pedig nemcsak a különböző nyelvekben, hanem egy adott nyelven belül is különböző módon fejezhetjük ki. Mind a denotációk, mind a konnotációk esetében eltolódásokat figyelhetünk meg a különböző nyelvek összevetésekor. A nyelvi rendszerek elemeinek materialitását jól tükrözik a szavak hangzásából, hosszúságából adódó különbségek. Az elemek hasonlóságából adódnak a rímek, emellett pedig, például, a szavak gyakorisága, felépítése és áttételes jelentései is fontos tényezők.

A Kosztolányi Könyvtámogatási Programot a Francia Intézet munkatársa, Ivelics Zsanett mutatta be. Az ismertetést kiadói kerekasztal-beszélgetés követte, amelyet Lackfi János és Palágyi Tivadar vezetett. A beszélgetésen részt vett az Akadémiai Kiadó vezető szerkesztője, Thimar Márta, az Európa Könyvkiadó igazgatója, Barna Imre, az Atlantisz Könyvkiadó igazgatója, Miklós Tamás, a Grimm Kiadó marketing munkatársa, Smelka Eszter, valamint a Tinta Kiadó igazgatója, Kiss Gábor.

A harmadik napon az előadások mindegyike a műfordítás különféle aspektusaival foglalkozott. Lőrinszky Ildikó előadásában az incipiteket, a kezdő mondatokat vizsgálta különböző regényekben, például Proust, Camus, Flaubert és Queneau szövegeiben. A magyar fordítói hagyományban a fordítónak sokszor nincs lehetősége a cím fordításába beleszólni, mert arról a kiadó dönt, így az első nagy feladata a szöveg kezdetének pontos visszaadása. A szöveg első sorai legtöbbször különösen fontos információkat közölnek az olvasóval a mű egészéről. Jó példa erre Camus *Közönye*, amely már az első sorától kezdve egyszerre vonzza és taszítja az olvasót szokatlan hangnemével és szándékos stílus-töréseivel. Éppen ezért a fordítónak alaposan értenie és értelmeznie kell a szöveget, hogy ne kerülje el figyelmét az első sorok jelentéstartalma.

Tóth Réka előadásában egy készülő műfordításkötetet mutatott be, amely az Antillákról származó kreol meséket tartalmaz, s amelyet hallgatóival együtt

fordítanak. A kreol mesék az általunk ismert mesehagyományhoz képest nagyon sajátos jegyeket hordoznak, így nem szerencsés a számunkra ismerős menyelven fordítani őket. Több nyelvből táplálkozó szövegekről van szó, amelyekben az „összeillesztések” jobban látszanak, nem olyan homogén a nyelvük, mint például a magyar népmeséké. A mesék a sötét éjszakából lépnek elő, a közösségben a mesélés az önmagukra és az egymásra való figyelés ideje. Bárkiből lehetett mesemondó, de az ültetvényesek a rabszolgákkal együtt hallgatták őket, ezért nem lehetett nyíltan beszélni.

A nap további előadásai ófrancia és középfancia szövegek fordításához kapcsolódtak. Szabics Imre előadásában XII-XIII. századi ófrancia szövegekből vett példákon keresztül mutatta be, hogy a mondattani és a szemantikai problémák miatt mennyire fontos ezen szövegek értelmező olvasása. Az akkori és a mai kor között fontos különbség, hogy a XII-XIII. században még csak ófrancia nyelvjárásokról beszélhetünk, nem pedig egységes nyelvről. Érdekes, hogy miközben nincs egységes ófrancia nyelv, addig Franciaország délebbi területein már létezik egységes okcitan irodalmi (költői) nyelv. Az ófrancia szavak és a mai derivátumok között megfigyelhetők szemantikai eltolódások, és az ófrancia szókincs elvont jellegéből is adódhatnak értelmezési problémák. További nehézséget jelent, hogy az eredeti szövegben szereplő fogalmakat – ilyenek például a középkori hűbéri társadalom intézményei – egészen más szociokulturális közegben mozgó nyelven kell visszaadni.

Képes Júlia előadásában az ófrancia szövegek fordítása során felmerülő kérdéseket kísérelte meg áttekinteni. Saját fordításaiban arra törekszik, hogy a mai olvasó az ófrancia műveket mai nyelven íródott, élvezetes szöveg formájában olvassa. A tegeződés és magázódás kérdésében is dönteni kell: mivel a trubadúrköltészetben különösen fontos a távoli szerelem fogalma, így ezekben a versekben a magázódást választja, míg a Trisztán-szövegekben a szerelmesek tegeződnek.

Képes Júliához hasonlóan Rajnavölgyi Géza is saját fordításai alapján igyekezett összefoglalni az ófrancia szövegek sajátosságait. A középkori szerzők sokszor közszájon forgó, vagy más írott forrásban is megtalálható történeteket írtak le, az egyéni invenció pedig minden esetben a feldolgozás módjában nyilvánult meg. Rajnavölgyi Géza saját fordításaiban azt tartja szem előtt, hogy az adott szöveg globális megértését segítse elő, ezért a Joseph Bédier-féle átdolgozást tartja a maga számára követendő példának.

Ádám Péter három különböző Villon-fordítást hasonlított össze: Szabó Lőrincét, Vas Istvánét és Mészöly Dezsőét. Mindegyikben számtalan pontatlanságot talált, főleg a többjelentésű szavak és a szólások esetében. Ezenkívül visszatérő fordítói hiba, hogy miközben Villon szívesen gúnyolódik az udvari szerelemhez kapcsolódó egyes, már kiüresedett frázisokon, addig fordítói éppen ezeket adják az ő szájába. Habár a vizsgált fordítások közül Szabó Lőrincé a legpontosabb, filológiai pontosság tekintetében mindhárom szöveg hagy kívánnivalót maga után. Ennek az is oka, hogy a XX. századi versfordítási hagyomány a formahűségre, és nem a szöveghűségre törekedett. Ádám Péter előadása is rámutatott arra az általános problémára, hogy a régi nyelvállapotokat tükröző szövegeknél mindig fontos kérdés, hogy milyen nyelvállapotra fordíthatók.

A konferenciát Szabó Dávid szavai zárták le, aki megköszönte a résztvevők változatos előadásait, a termékeny vitákat, valamint a közönség kitartó figyelmét. Kiemelte, hogy a konferencia mind az aktuális problémák megfogalmazására, mind az elmúlt húsz év során történtek áttekintésére lehetőséget teremtett. Az előadások szövege magyar nyelven, francia rezümékkel jelenik majd meg. A *Revue d'Études Françaises* 15. számának elektronikus kiadásában az összes előadás olvasható lesz, míg a nyomtatott kiadásban gazdag válogatást találhatunk majd a szövegekből.

Ezen összefoglaló szerzőinek eszébe jutott Szabó Lőrinc, aki azt írta *A műfordítás öröme* című művében: „Így születik a műfordítás hódolatból, élvezetből, teremtő lázból és kényszerűségből. A többi: műhelytitok...” S a műhely nyitott ajtaján most három napon át beleshetett a hallgatóság.

További információk a konferenciáról

A konferencia programja: http://cief.elte.hu/Espace_recherche/colloques/muforditas_prog.htm

Az absztraktok: http://cief.elte.hu/Espace_recherche/colloques/muforditas_Abstracts.htm

Fotóalbumok: http://cief.elte.hu/Espace_recherche/colloques/muforditas_photo.htm

<http://picasaweb.google.hu/konferencia.cief/KonferenciaCIEF?feat=email#>